

TERMINIJOS SMULKMENOS IR LEIDINIAI

JURGIS ELISONAS IR JO ATMINIMO KNYGA

Ekologijos institutas išleido žymaus mokytojo, visuomenės žmogaus, veiklaus gamtininko Jurgio Elisono (1889–1946) atminimo knygą¹, tam tikrą to pirmoje XX a. pusėje nemažai veikusio ir nuveikusio vyro atmintį. Tarp gausių jo užsiimtų platesnių ar siauresnių veiklos barų ir dabar, praėjus daugiau nei pusei šimto metų po jų varytojo mirties, gerai matyti platokas, neblogai į priekį pavarytas terminologijos baras. O ir šiaip kalbos bei apskritai dvasinio tautos gyvenimo reikalams jo nebūta abejingo. Tie dalykai J. Elisoną bus dominę per visą brandymetį. Tad skatulių nenuleisti negirdomis nemačiomis „Jurgio Elisono“ knygos tikrai netrūksta. Be to, laikas bėga greitai, ne už kalnų ir 110-osios tos knygos didvyrio gimimo metinės.

Kaip ir ne vienas XX amžiaus pradžioje mokslus ėjęs jaunikaitis, J. Elisonas anksti susiprato esąs lietuvis, tos kilmės nesigėdijo ir apsisprendė dirbti Lietuvai. Buvęs J. Elisono mokinys Panevėžio gimnazijoje ir mokytojų seminarijoje D. Urbas atminė M. Miškinio pasakojimą, kaip bene 1913 m., baigiantis atostogoms, po Rokiškio geležinkelio stotyje Daugpilio traukinio laukusių mokinių būrį vaikštinėjęs Petrapilio universiteto studentas J. Elisonas, lietuviškai teiraudamasis: „Vyručiai, gal yra jūsų tarpe lietuvių?“, o atsiliepusius raginęs šviestis, skaityti lietuviškus laikraščius, kvietęs į juos rašyti, žadėjęs lankyti, padėti išjudinti veiklą ir tai darydavęs². Veiklos žmogus, labai vertinęs ir mokęs visuomenę bei pratinęs savo mokinius ir studentus branginti praėjusių kartų palaikus, pats visą laiką dirbęs ir kitus telkęs dirbti krašto pažangai – toks buvo J. Elisonas. Tai būta labai kūrybingo žmogaus. Jis ne siaurino, o vis plėtė savo veiklos ir mokslo srities barą. Jam, kaip mokytam zoologui, rūpėjo ne vien tai,

¹ Jurgis Elisonas. 1889–1946 / Sud. A. Jakimavičius. Red. kolegija: J. Virbickas (pirm.) ir kt. V.: Baltic ECO leidybos centras, 1997. 126 p., 8 pav. p.

² U r b a s D. Mokytojas ir kraštotyrininkas // Jurgis Elisonas. 1889–1946. P. 24.

kokių gyvūnų ir kur bei kaip gyvenama gimtajame krašte, bet ir ką apie juos mano žmonės, kokie tie gyvūnai pateko į liaudies kūrybą. Gerai patyrinęjus gal paaiškėtų, kad J. Elisoną galima laikyti kokios zoofolkloristikos ar tautosakinės zoologijos pradininku. Tad nė kiek nestebina, kad jis buvo iš tų retų ne filologų, kurių darbai buvo skelbiami ir moksliniuose tautosakotyro bei kalbotyros leidiniuose („Tautoje ir žodyje“³, „Mūsų tautosakoje“⁴, „Tautosakos darbuose“⁵ bei „Archivum Philologicum“⁶). Medžiagos tokiems darbams į valias jam prilasiodavo paprašyti ir pamokyti mokiniai, tuo pačiu ir patys patraukti prie kultūros darbo. Tiesą sakant, ne vien jam pačiam – daug įvairių mokinių sulasytų dalykų buvo atiduota mokslo įstaigoms. Mokslinėje bibliotekoje dabar laikomas ir didelis paties J. Elisono archyvas.

Po Pirmojo pasaulinio karo grįžęs į Lietuvą, J. Elisonas beveik iš karto stojo į gamtos mokytojo kelią, ypač atsidėdamas zoologijai. Ypatingumas čia tas, kad jis ne tik pats mokė savo mokinius, bet ir vertė bei rašė zoologijos vadovėlius (1920, 1925, 1938 ir 1940 m.), kaupė ir tvarkė šios srities terminus, paskelbė didelį pluoštą straipsnių apie įvairius krašto gyvūnus, pagaliau 1932 m. išėjo kartais Lietuvos gyvulių enciklopedija pavadinama trijų dalių jo knyga „Mūsų krašto žinduoliai“. 1919–1920 m. spaudoje („Lietuvos mokykloje“, „Draugijoje“) pasirodė J. Elisono „Trumpas zoologijos terminų pro-

³ Elisonas J. Keletas folkloro dalykų apie mūsų krašto varles (*Amphibia*) // Tauta ir žodis. K., 1926. T. 4. P. 476–485.

⁴ Elisonas J. Ožio ceremonijos // Mūsų tautosaka. K., 1930. T. 2. P. 117–126; jo paties. Vilkas tautosakoje // Ten pat. P. 127; jo paties. Mūsų krašto ropliai (*Reptilia*) lietuvių folkloro šviesoje // Ten pat. K., 1931. T. 3. P. 81–177; jo paties. Mūsų krašto fauna lietuvių tautosakoje // Ten pat. K., 1932. T. 5. P. 3–231; jo paties. Dievas Senelis // Ten pat. K., 1935. T. 9. P. 3–352.

⁵ Elisonas J. Kaimiečių pasisveikinimo ir etiketo formos // Tautosakos darbai. K., 1935. T. 1. P. 27–48; jo paties. Gamtos garsų pamėgdžiojimai lietuvių tautosakoje // Ten pat. K., 1939. T. 6. P. 238–351.

⁶ Elisonas J. Drapanų ir šiaip įvairių audeklinių arba odinių dalykų sąrašas // Archivum Philologicum. K., 1931. Kn. 2. P. 117–131; jo paties. Lietuvių sodiečių technikos žodyno mėginimas // Ten pat. K., 1932. Kn. 3. P. 125–167, su paveikslais.

jektas“, o 1920 m. Kaune buvo išleistas jo „Zoologijos sistematikos terminų žodynėlis“, kaip paties autoriaus pasakyta, „aukštesniųjų mokyklų kursui pritaikintas“. Tai pirmas lietuviškas spausdintas šios srities terminų žodynas, beje, palankiai įvertintas K. Būgos ir davęs jam progą nebaigtoje recenzijoje platėliau išsitariančiam dėl vieno kito esminio terminologijos dalyko (terminų šaltinių, kirčiavimo)⁷. Netrukus į pasaulio šviesą buvo išleisti straipsniai „Roplių, arba šliaužėjų (*Reptilia*), klasės atstovų Lietuvoje pavadinimai“ („Kosmos“, 1920/21. Šąs. 1. P. 95–96), „Varlių (*Amphibia*) klasės atstovai Lietuvoje ir jų pavadinimai“ (Ten pat. P. 88–94), „Ką reiškia gonė, gonys“ („Švietimo darbas“. 1921. Nr. 1/2. P. 88–90), „Iš Pabrėžos nespausdintų botanikos raštų“ („Kosmos“. 1922/23. Šąs. 1. P. 46–51; Šąs. 2. P. 183–186; Šąs. 3. P. 283–292). „Mokymo–auklėjimo pavyzdžiai: Geologijos ir fizinės geografijos žodynui medžiagos truputis“ („Švietimo darbas“. 1923. Nr. 2. P. 126–134), „Biologijos ir lyginamosios stuburinių gyvulių (taip pat ir žmogaus) anatomijos terminų medžiagos rinkinys“ („Švietimo darbas“. 1924. Nr. 1. P. 19–34; Nr. 2. P. 129–144; Nr. 3. P. 238–250; Nr. 4. P. 321–336; Nr. 5. P. 430–445; Nr. 6. P. 539–555; Nr. 7. P. 623–638; Nr. 8. P. 812–841), „Keletas Panevėžio apskrityje ir artimose jam vietose vartojamų pavadinimų debesims“ („Švietimo darbas“. 1924. Nr. 8. P. 714–719), „Spėjamasai išnykusio mūsų girių gyvulio, *Gulo borealis* Nilss., pavadinimas“ („Kosmos“. 1924. Šąs. 2. P. 174–176), „Kaip pavadinti lietuviškai tą žmogų, kuris medžiotų?“ („Medžiotojas“. 1927. Nr. 1. P. 9–10), „Keletas poetiškų gyvulių pavadinimų, imtų iš gyvosios lietuvių kalbos ir tautosakos“ („Švietimo darbas“. 1927. Nr. 1. P. 25–29; Nr. 2. P. 121–133. Ir atskiras leidinys: Kaunas, 1927). Kaip terminologijai svarbius čia vėl tektų priminti pirma minėtus du darbus, paskelbtus Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto kalbotyros leidinyje „Archivum Philologicum“ (žr. šeštą išnašą). Pagaliau ir vienas paskųjų prie gyvos galvos pasirodžiusių straipsnių – „Žvejybos žodyno lietuvių kalba mėginimas“ („Gimtasai kraštas“. 1943. P. 372–384) – yra skirtas terminologijai. Tiek pagal R. Tolvaišaitės sudarytą „J. Elisono

⁷ Žr. Būga K. Rinkiniai raštai. V., 1961. T. 3. P. 783–786.

darbų bibliografiją⁸ jo buvo paskelbta tam tikrų terminologijos ar jai artimų darbų. Tačiau įvairūs įvardijimo dalykai J. Elisono buvo pasvarstyti ar bent užsiminti ir ne viename kitame darbe. Pavyzdžiui, straipsnyje „Ar sutinkami Lietuvos vandenyse banginių (*Cetacea*) būrio atstovai“ („Gamta“. 1936. Nr. 3. P. 189–190), stodamas prieš kai kurių zoologų polinkį gyvūnus vadinti palietuvintais lotyniškais (atseit tarptautiniais) vardais, jis stebėjosi: „Kuriam galui gražūs ir gyvenime prigiję lietuviški banginių ir ruonių pavadinimai peršami pakeisti tikrais medinkojais: cetacėjais ir pinipėdais“⁹. Be to, visi jo gamtos mokslų darbai (knygos, straipsniai, skelbiamos medžiagos žiupsniai) yra svarbus dabartinės lietuvių zoologijos terminologijos susidarymo tarpsnio šaltinis.

Atminimo knygoje yra apžvelgtas ir Mokslų akademijos bibliotekoje dabar laikomas J. Elisono archyvas (R. Tolvaišaitės straipsnyje „Jurgio Elisono gyvenimas ir veikla“ ir kt.). Tame archyve esama ir didelių terminologijos darbų. Visų pirma iš jų minėtinas, matyt, žinynas „Lietuvos fauna – žinios, bibliografija ir žodynas“ (keliolika mašinarščio tomų, turinčių per 6000 lapų, taip pat apie 100000 lapelių¹⁰). Išpūdingi skaičiai! Minimas ir didelis spaudai parengtas darbas (ar darbai?) „Mūsų šalies parazitai“ (ar/ir? „Parazitai“)¹¹, kuris turėtų būti svarbus terminologijos šaltinis, taip pat rankraštinis žvejbos žodynas¹² ir darbas apie Lietuvos vandenų žuvis¹³.

Tai tokie terminologijos dalykai yra pateikti, kai kurie bent kiek ir pagvildenti knygoje „Jurgis Elisonas. 1889–1946“. Dažnas šios knygos straipsnio autorius rodo J. Elisono nuopelnus lietuvių terminologijai. Vietomis jis iškeliamas kaip zoologijos terminų kūrėjas (p. 3), lietuviškosios zoologijos terminijos pagrindų dėjėjas (p. 5), nors, kaip galima suprasti iš knygoje įdėto K. Gaivenio straipsnio „J. Eli-

⁸ Žr. Jurgis Elisonas. 1889–1946. P. 97–109.

⁹ Cit. iš ten pat. P. 61.

¹⁰ Ten pat. P. 14.

¹¹ Ten pat. P. 14, 68.

¹² Ten pat. P. 32, 75.

¹³ Ten pat. P. 32, 63.

sono zoologijos sistematikos terminija“, pats jis gali būti palyginti nedaug terminų tesudaręs. Regis, didžiausias J. Elisono vartotų terminų šaltinis buvo gyvoji paprastų žmonių kalba, taip pat lietuviški raštai, žodynai. Medžiagos gausumu ir jos šaltinių parodymu jau „Zoologijos sistematikos terminų žodynelis“ padarė „gana malonų išpūdi“ K. Būgai¹⁴. Tad J. Elisono įnašą į lietuvių terminologiją visų pirma, matyt, rodo ne kokių kelių dešimčių ar šimtų terminų padarymas, bet visos zoologijos terminų sistemos lipdymas žmonių kalbos pamatu. Šios mintys kol kas tėra prielaidos, kilusios iš to, kas iki šiol žinoma. Nėra abejonių, kad J. Elisono terminologijos veikla tikrai verta nuodugnių tyrinėjimų. Tuomet gal aiškiau būtų matyti jo, kaip terminų sistemos kūrėjo, o ne atskirų žodžių darytojo, nuopelnai. Pagaliau tuomet gal drąsiau būtų galima teigti, kad, kurdamas terminų sistemą, jis kartu su kitais mokytais zoologais dėjo dabartinės lietuvių zoologijos terminologijos (o ne terminijos) pamatus.

Kalbama knyga nėra terminologijos veikalas. Ne tam ji ir sumanyta. Tačiau dėl minėtų dalykų ji, be abejo, yra svarbi ir lietuvių terminologijos, ne vien zoologijos ir apskritai lietuvių mokslo, istorijai. Knygoje puikūs savo šakų žinovai aptarė J. Elisono zoologijos darbus (St. Biziulevičiaus ir P. Zajančkausko straipsnis „Jurgis Elisonas – pedagogas zoologas“, J. Prūsaitės – „J. Elisono publikacijos apie Lietuvos žinduolių fauną“, J. Virbicko „J. Elisono publikacijos apie žuvis ir žuvininkystę“, V. Stanevičiaus „J. Elisonas ir ornitologija“, St. Biziulevičiaus „Parazitologijos žinių skleidėjas“), pagvildentas paties J. Elisono požiūris į zoologijos palikimą (A. Jakimavičiaus „J. Elisonas ir zoologijos mokslo istorija Lietuvoje“), neužmiršti jo tautosakos darbai (G. Radvilo „Jurgis Elisonas – tautosakininkas“), prisiminti ir kraštotyros bei muziejininkystės rūpesčiai (L. Kaziukonio „J. Elisono nuopelnai Panevėžio kraštotyrai ir muziejininkystei“). Įdėtas nedidelis pluoštelis buvusių J. Elisono mokinių iš Panevėžio gimnazijų ir mokytojų seminarijos (filologo D. Urbo, geografo V. Gudelio, biologo A. Pečiukėno, N. Zvierevaitės, mediko S. Pavidonio), Žemės ūkio akademijos (agronomo A. Stancevičiaus), taip pat tėviš-

¹⁴ Būgai K. Min. veik. P. 784.

kės kaimyno A. Šilinio atsiminimų (beje, V. Gudelis bei S. Pavilonis ir patys našiai darbavosi terminologijos dirvoje. Tad jų mokytojo pavyzdys ir berta sėkla ir šiuo atžvilgiu davė puikių vaisių). Pridėjus anksčiau minėtus R. Tolvaišaitės bei K. Gaivenio straipsnius, svarbesnių J. Elisono gyvenimo ir veiklos datų lapą (jame dar nemažai spragų, negerais, kad neretai nurodytas tik kokio darbo pradžios laikas ir kt.), R. Tolvaišaitės sudarytą „J. Elisono darbų bibliografiją“ (joje pasitaiko netikslių bibliografinių duomenų, yra neįrašytų lyg ir čia pat, šioje knygoje, minimų darbų, pavyzdžiui, keleto J. Virbicko p. 64 paminėtų straipsnių apie žvejybą, G. Radvilo p. 88 užsiminto darbo „Burtai, Panevėžio apskrityje, J. Elisono surinkti“ iš 1925 m. „Tautos ir žodžio“ III knygos; bet labiausiai gaila, kad į šią bibliografiją nepateko J. Elisono rankraščiai) bei A. Jakimavičiaus sudarytą bibliografinę rodyklę „Literatūra apie J. Elisoną“ (čia kažkodėl visai neminimi nereti J. Elisono paminėjimai ir jo veiklos pagvildenimai kalbininkų, ypač XX a. kalbos istorijos ir terminologijos, darbuose; apskritai ši rodyklė išsamiau atspindi nebent pačių gamtininkų skelbinius), bus bemaž ir visas aptariamos knygos turinys. Bemaž, nes čia nepaminėtos liko tik pratarmė, angliška ne knygos, o J. Elisono gyvenimo ir darbų santrauka ir pavardžių rodyklė.

Malonu buvo skaityti šią knygą turinio atžvilgiu. Malonu ir tai, kad šitaip, atskira knyga, pagerbtas dar vienas mūsų krašto įžymuolis, garsus mokytojas, mokyklų vadovas (kurio dabartiniai mokiniai gal nė negirdėjo buvus. Deja, deja...). Bet nemalonu, kad knygoje netrūksta įvairių kalbos klaidų, kad joje apskritai nemažai redagavimo spragų (nesutikrintos J. Elisono rankraščių antraštės, nesuvienodintas kai kurių vietovardžių ir asmenvardžių rašymas, palikta netikslių kalbos istorijos duomenų ir kt.). Tiesiai sakant, kad visai gražiai J. Elisonas būtų pagerbtas, šiai knygai labai trūko patyresnio redaktoriaus.

Nebandoma šiame rašinyje nei parodyti visos knygoje aptiktų kalbos klaidų įvairovės, nei vertinti jų dydžio ar dažnio. Čia parūpo atkreipti zoologų akis tik į neretą nevykusį kai kurių su priesaga *-inis*, *-ė* padarytų būdvardžių vartojimą. Pirmiausia pluoštelis papuslapiui surašytų būdingų knygų autorių kalbos pavyzdžių: *zoologinės*

knygos (p. 5, 81), *zoologinė literatūra* (p. 12, 56, 61, 85), *zoologinio turinio straipsniai* (p. 12), *zoologinė sistematika* (p. 17), *zoologinė terminija* (p. 17), *zoologinės žinios* (p. 31, tame pat puslapyje pavartota ir *zoologijos žinios*), *anatominiai terminai* (p. 42), *zoologiniai terminai* (p. 51), *zoologinės publikacijos* (p. 53), *ekologinės žinios* (p. 59), *faunistiniai darbai* (p. 63), *faunistinės naujienos* (p. 63), *faunistinės žinios* (p. 63), *ichtiologinė terminologija* (p. 64), *ornitologinis palikimas*, *ornitologinės publikacijos*, *ornitologinė literatūra* (p. 65), *gamtosauginės akcijos* (p. 66), *zoologinis klausimas* (p. 80), *zoologiniai vadovėliai* (p. 82), *zoologiniai rašiniai* (p. 83), *faunistinė literatūra* (p. 85) ir kt. Visur čia nesugadintą ar neapgadintą kalbą išlaikęs lietuvis nedvejodamas vartotų ne praretintai išspausdintą būdvardį, o atitinkamo daiktavardžio kilmininką, t. y. sakytų ir rašytų *zoologijos knygos*, *zoologijos sistematika* (beje, juk taip dažniausiai ir patys zoologai vartoja!), *zoologijos terminai*, *terminija*, *žinios*, *zoologijos klausimai*, *rašiniai*, *vadovėliai*, *anatomijos*, *ichtiologijos terminai (terminologija)*, *ekologijos žinios*, *faunistikos darbai*, *naujienos*, *žinios*, *ornitologijos palikimas*, *publikacijos (skelbiniai)*, *literatūra*, *gamtosaugos akcijos (renginiai)* ir kt. Tą reikėtų ir be redaktorių įsidėti į galvą šiaip jau pagarbos tikrai vertiems zoologams.

Knygą gyvina keliolika J. Elisono ir jo artimųjų bei keletas jo knygų viršelių ar antraštinių puslapių nuotraukų. Tuo šis daug gero Lietuvai tėvynei padaręs žmogus skaitytojui padarytas artimesnis, lyg ir pažįstamas. O šį rašinį, kaip ir pirmojo knygos straipsnio „Jurgio Elisono gyvenimas ir veikla“ autorei R. Tolvaišaitėi, norisi baigti antkapinio Jurgio Elisono paminklo Vysbadeno (Vokietija) kapuose įrašu (epitafija):

Čia ilsis

Didysis lietuvis, gamtos draugas,

Amžių paaugojęs mokslui ir Tėvynei.

Teramins jo sielą pieva – laukas

Ir paukščiai – draugai nuolatiniai.

Stasys KEINYS